

Ірына Бурдзялёва
Мінск

Трансфармацыя сядзібнага топасу ў літаратуры Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў

Калі сярэднявечная літаратура сцвярджала ўладу грамадзянскай супольнасці над чалавекам, то Новы час вызначыўся няўхільным ростам самасвядомасці асобы, адчуваннем сваёй індывідуальнасці, разуменнем значнасці ўласнага інтэлектуальнага і эмацыянальнага вопыту. З паглыбленнем суб'ектыўнага, аўтарскага пачатку, з паступовай дэмакратызацыяй літаратуры ў мастацкі свет усё больш трывала ўваходзіць вобраз шляхецкай сядзібы, Дому, з якім звязана прыватнае, аўтаномнае быццё чалавека. У шляхецкіх фальварках працякала жыццё большасці літаратурных твораў і іх чытачоў, тут перакрываўвалася грамадска-значнае і асабістае і таму натуральна, што шляхецкая сядзіба неўзабаве робіцца адным з асноўных топасаў літаратуры Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў. Прастора шляхецкага двара ўяўляла сабой замкнёную мадэль свету, якая нараджала пэўныя настроі і спецыфічнае светаадчуванне, фарміравала адпаведныя тыпы герояў твораў, а прынцыпы сужыцця яе насельнікаў вызначалі стэрэатыпы паводзін персанажаў і псіхалагічную матываванасць іх учынкаў. Пісьменнікамі яна бачылася ўвасабленнем натуральнага ладу жыцця і адметнай філасофіі прыроды, захавальніцай сямейна-радавых каштоўнасцяў і нацыянальных традыцый, з ёю ўрэшце былі звязаны цёплыя асабістыя ўспаміны. Усё гэта робіць магчымым разглядаць сядзібны топас як канцэптуальны кампанент мастацкіх твораў, які дазваляе выявіць філасофскую і ідэяна-эстэтычную скіраванасць беларускай літаратуры.

У апошняй частцы сваёй працы *Формы времени и хронотопа в романе* Міхаіл Бахцін сярод дробных хранатопаў вылучыў і хранатоп шляхецкай сядзібы, падкрэсліў яго знакавасць і тыпалагічную ўстойлівасць. Сучасны расійскі літаратуразнаўца В. Шчукін, прааналізаваўшы мастацкія творы рускіх пісьменнікаў XIX – пачатку XX стагоддзя, па аналогіі з ужо звыклым “пецябургскім тэкстам” прапанаваў тэрмін “сядзібны тэкст”, які актыўна выкарыстоўваецца і даследуецца расійскім літаратуразнаўствам. В. Шчукін вылучыў шэраг устойлівых семантычных комплексаў, сюжэтно-кампазіцыйных, прадметна-вобразных і стылістычна-паэтычных шаблонаў, спецыфічных для сядзібнага топасу. Сярод іх варта адзначыць такія тыпалагічныя рысы, як прысутнасць

пастаральна-ідылічнага кампаненту, апеляцыя да архетыпу страчанага Раю, замкнёнасць хранатопу, рэтраспектыўнасць, лірызацыю і меланхалічную танальнасць аповеду¹.

Аналіз асноўных варыянтаў адлюстравання шляхецкай сядзібы ў літаратуры Беларусі дазваляе весці гаворку пра асаблівасці ўвасаблення гэтага вобраза ў межах розных мастацкіх кірункаў і стыляў XVIII–XIX стагоддзяў. Кожная мастацкая сістэма, зыходзячы з уласных ідэйна-эстэтычных пазіцый па рознаму выстаўляла свае акцэнтны і прапаноўвала сваю спецыфічную трактоўку. Адметнасць функцыянавання сядзібнага топасу абумовіў полістылёвы характар беларускай літаратуры, адначасовае існаванне ў ёй разнародных структур і розных культурных моў, што было выклікана адпаведнай гісторыка-культурнай сітуацыяй.

У літаратуры класіцызму шляхецкая сядзіба часта была ёмішчам кансерватызму, невуцтва і самадурства. Сваім ваяўнічым сарматызмам яна супрацьстаяла прагрэсіўным намаганням дзеячаў-рэфарматараў і таму падлягала крытыцы і высмейванню. Так, у камедыі Францішка Багамольца *Шлюб з календара* Варшава паўстае як увасабленне прагрэсу, перадавой думкі, еўрапейскай культуры і проціпастаўлена шляхецкай сядзібе, якая бачыцца асяродкам патрыярхальнасці і адсталасці. Красамоўным прадуктам шляхецкага правінцыйнага жыцця выступае пан Старушкевіч, які са старога патрапанага календара пазычае і гаспадарчыя сакрэты, і прыдатны для шлюбу дачкі дзень. Добрым дарадцам у разуменні жыццёвых падзей і прыняцці рашэнняў з'яўляецца не менш стары соннік, які, дарэчы, карыстаецца вялікай запатрабаванасцю і ў бліжэйшага суседства Старушкевіча. Шляхціц-рэтраград упарціцца шлюбу дачкі з афіцэрам Эрнэстам таму, што той немец і, на яго думку, па гэтай прычыне не можа быць шляхціцам: "Ale iakie to ich Szachectwo? Polskie Szlachectwo, grunt; to prawdziwe Szlachectwo"². Нечаканым адкрыццём для Старушкевіча было тое, што і сярод немцаў ёсць такія ж самыя каталікі, як і палякі. Ён патрабуе абавязковага следавання старым правілам: "Nie powinniśmy dziadów Pradziadów naszych zwysza iu zarzusać"³. Гэтымі даўнімі звычаямі Старушкевіч абгрунтоўвае сваю дэспатычнасць. Напрыклад, жонцы дазвалялася размаўляць з іншымі мужчынамі толькі коратка і толькі ў ягонай прысутнасці. У творы перадавыя асветніцкія павевы сутыкнуліся з інерцыяй традыцыі, патрыярхальшчынай, якія ў творы раўназначныя цемрашальству і ўспрымаюцца як тормаз грамадскага развіцця. Нават пакаёўка Агата, выгадаваная ў Варшаве, выглядае значна больш прагрэсіўнай і адекватнай часу асобай, чым шляхціц Старушкевіч. У камедыі ўсяляк ухваляюцца еўрапейскія ўплывы, а варшавянка пані Бывальская

¹ В. Ш у к и н, *Усадебный текст русской литературы: основные параметры*, "Studia Rossica", 1998, т. 6, с. 87–100.

² F. B o h o m o l e c, *Małżeństwo z kalendarza*, Warszawa 1808, s. 60.

³ *Ibidem*, s. 67.

сцвярджае, што без дабратворнага ўплыву чужаземшчыны „Polska byłaby odludną pustynią, i w dawnym trwałaby grubiaństwem”¹. Вобраз Старушкевіча быў намаляваны аўтарам настолькі трапна і разам з тым сатырычна, што камедыя выклікала ў грамадстве палеміку і нават нарадзіла меркаванне, што востра выпісанымі адмоўнымі персанажамі яна „szkodzi honorowi Narodu naszego”. Аўтар вымушаны быў суправадзіць наступныя выданні твора ўласнай прадмовай, у якой, абараняючы сваю п’есу, нагадаў пра выхаваўчую мэту камедыі і падкрэсліў, што ў кожнага народа сустракаюцца падобныя адмоўныя праявы. Старушкевіч жа ўяўляе сабой чалавека „wychowania grubego, który przez lat kilkadziesiąt rolę i gospodarstwem bawiąc się, nie widział innego miasteczka prócz tego, w którym jego Sejmiki bywają. Alboż nie znajdziemy jeszcze i dziś takich w kątach odleglejszych Państwa naszego”².

Літаратура класіцызму стварыла і больш „небяспечныя” тыпы правінцыйных шляхціцаў, якія не толькі жывуць па старых календарых і перашкаджаюць дочкам на шляху да сямейнага шчасця. Грамадскі ідэал такіх асоб застаўся ў саскіданых часах, калі „człęk jadł, nic nie robił, miał suto w kieszeni”, а сёння яны адкрыта процістаяць прагрэсіўным грамадскім пераменам, якія здзяйсняе ўрад. Падобны вобраз кансерватара, як аднаго з тыповых прадстаўнікоў шляхецкіх сядзіб, створаны Ю.У. Нямцэвічам у камедыі *Вяртанне насла*. Гэта стараста Гадульскі, які вядзе зацятую спрэчку з прыхільнікамі палітычных перамен, з сямействам пана Падкаморага. Для яго непрымальныя рэфарматарскія рашэнні Сойму, скасаванне старых грамадска-палітычных норм, а знішчанае славіць *liberum veto* бачыцца яму як „żrenicę wolności”. Гадульскі слепа ўхваляе мінуўшчыну: „Ja, co nigdy nie czytam, lub przy najmniej mało, wiem, że tak jest najlepiej, jak dawniej bywało”³.

З-за жанравых асаблівасцяў названых драматычных твораў пісьменнікаў-класіцыстаў топас шляхецкай сядзібы не выяўляецца ў іх на матэрыяльна-канкрэтным узроўні, а хутчэй прысутнічае імпліцытна. Постаці адмоўных герояў п’ес з’яўляюцца знакавымі і яскрава прэзентуюць кансерватызм і адсталасць правінцыйнага шляхецкага жыцця, ідэал якога месціўся ў ідэалогіі сарматызму.

Калі ў творах класіцыстаў рэпутацыя шляхецкай сядзібы сумнеўная і падпадае шаржыраванню і крытыцы, а лакаматывам прагрэсу выступае горад і сталіца, то сентыментальнай паэзіі і прозе зменены акцэнтны, што засведчыў Францішак Карпінскі ў праграмным вершы *Вяртанне з Варшавы на вёску*. „Што выйграў я, кінуўшы вёску ў даліне?” – пытаецца лірычны герой верша. Ён з сумам адзначае, што ў сталіцы, гонячыся за прывідам шчасця, ледзь не забыўся на тыя духоўныя арыенціры, якія вызначаюць жыццё сумленнага і прыстойнага чалавека. Як адзначае Т. Касткевічова, галоўным асяродкам класіцызму

¹ *Ibidem*, s. 70.

² *Ibidem*, s. 2.

³ J. Niemcewicz, *Powrót Poła*, Warszawa 1790, s. 21.

была Варшава, а сам кірунак узведзены ў ранг афіцыйнай культурнай праграмы, звязанай з шэрагам рэформ, якія праводзіў кароль і яго атачэнне. Адметнасцю сентыменталізму было тое, што большасць пісьменнікаў гэтага кірунку не была звязана са сталічным літаратурным жыццём, каралеўскім літаратурным асяродкам, а развівалася ў радыкальных палітычных колах або ў правінцыі¹. Шляхецкая сядзіба ўсведамлялася сентыменталістам тым месцам, дзе толькі і магчыма было на ўлонні прыроды, у атачэнні сям'і і блізкіх суседзяў-сяброў захаваць сваю чалавечую сутнасць і натуральныя дабрачыннасці. “Мне жыць бы на вёсцы, у хаце той простаі, // Абы толькі хлеба было ў ёй дасталь. // Быць вольным хачу, не згінацца ў паклоне... // Хадзіць сабе з плугам па ўласным загоне...” – марыць Ф. Карпінскі². Такому погляду на гарманічнае і правільнае жыццё чалавека спрыялі і важныя для сентыменталізму ідэалагемы “натуральнага чалавека”, “натуральнага жыцця”, “вяртання да вытокаў”.

З шляхецкай малой сядзібай звязвалі свой ідэал шчасця і іншыя паэты. Для А. Нарушэвіча гэта “Mały folwarczek niedłuzny nikomu, // Mały ogródek, mały stolik w domu”. Сентыменталісцкая традыцыя настойліва праводзіць ідэю “шчасця ў абмежаванні”, якая дапамагае захаваць у некранутым выглядзе чыстую і цнатлівую душу. Шчасце ў малым, свядомае стрымліванне жаданняў і патрэб чалавека прапагандуе Я. Чачот: “Maleńka wiosieczka // I ładna żoneczka; // Bym to mógł mieć kiedy, // Nie zaznałbym biedy”³. Паказальна, што прыярытэт у мастацкай літаратуры аддаваўся невялікаму, нават цеснаму шляхецкаму дому, што мела канцэптуальны характар, бо павінна было падкрэсліваць сардэчную лучнасць усіх яго мяшканцаў і проціпастаўляць малы, але населены блізкімі людзьмі і абагрэты пачуццямі свет, бясконцай і халоднай прасторы. У гэтай сувязі варта прыгадаць вершы *Супакоенасць у хатнім зацішку*, *Сяброўская песня пры келіху* Ф. Карпінскага, *Да маіх сяброў у маёй хатцы*, *Да сябра* Я. Ясінскага. Міфалагема хаткі, утульнай малой сядзібы, якая лучыць сардэчных прыяцеляў, прысутнічае ў паэзіі паэтаў пазнейшага часу – Я. Аношкі, Я. Чачота, Т. Лады-Заблоцкага, У. Сыракомлі.

Сентыменталізм, які сцвердзіў культ прыроды, паказаў самакаштоўнасць чалавека, яго індывідуальнага пачуццёвага вопыту, перадаў многія свае мастацкія дасягненні і творчыя адкрыцці рамантызму, але ідэйна не вычарпаў сябе, не знік з літаратурнага жыцця Беларусі, а працягваў сваё далейшае існаванне. Цеснае перапляценне генетычна блізкіх мастацкіх кірункаў, рамантызму і сентыменталізму,

¹Т. Косткевичова, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko: Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa 1975, s. 202.

²Ф. Карпінскі, *Вяртанне з Варшавы на вёску* [у:] *Беларуская літаратура XVIII–XIX стагоддзяў: Зборнік тэкстаў*, Мінск 2000, с. 62.

³Цыт па кн.: S. Świrko, *Z Mickiewiczem pod rękę, czyli Życie i twórczość Jana Czeczota*, Warszawa 1989, s. 206.

якое часам магло назірацца ў межах аднаго літаратурнага твора, вызначыла адметнасць літаратурнага жыцця Беларусі першай паловы XIX стагоддзя. Менавіта ў літаратурных тэкстах гэтых стылёвых кірункаў пералічаныя вышэй тыпалагічныя складнікі сядзібнага топасу набылі найбольшую акрэсленасць і паўнату мастацкага ўвасаблення. Адрознасць у трактоўцы сядзібнага топасу абедзвюма ідэйна-эстэтычнымі сістэмамі можна заўважыць толькі ў настроях і акцэнтах. Характэрныя сядзібнаму топасу рысы ўзмацняліся рамантычным двухсвеццем, тую па інакшай, лепшай рэальнасці, зыходам у свет мараў і ўспамінаў, паглыбленнем у гісторыю, якая падавалася антынамічнай сучаснасці.

Не засяроджваючыся на эмпірычным аднаўленні дэталей сядзібнага побыту, пісьменнікі гэтага перыяду імкнуцца перадаць у творах духоўную атмасферу шляхецкага двара. Паказальна, што ў тагачаснай літаратуры дастаткова вялікі корпус твораў, звязаных з так званай “ўспамінальнай прысутнасцю” аўтараў, у якіх падзеі адбываюцца ў часы дзяцінства або маладосці пісьменнікаў – 20–30 год таму (Я. Баршчэўскі, І. Ходзька, А. Міцкевіч, І. Яцкоўскі). Апрача таго, гэта настальгічны ўспамін аб шчаслівейшых часах пісьменнікаў з досыць цяжкім асабістым лёсам. На драматычны характар жыццёвых абставін беларускіх твораў у свой час звярнуў увагу Г. Кісялёў, калі складаў зборны біяграфічны партрэт беларускага пісьменніка XIX стагоддзя¹. Такім чынам, сядзібны топас у многіх творах беларускай літаратуры таго часу разгортваецца не ў рэальным часе, а існуе ў прасторы Памяці і, натуральна, гэта ўзмацняе ідэлічна-настальгічны складнік сядзібнага топасу, яго пастаральнасць. Характэрнымі выглядаюць радкі Я. Баршчэўскага, значная частка жыцця якога прайшла па-за роднымі мясцінамі: “О, салодкія ўспаміны забаў і звычаяў роднай зямлі!.. Навек застануцца яны ў памяці. Яны – наймілейшая забава самотным думкам; па іх сумуе, як выгнанніца з раю, заклапочаная душа”².

Найбольш поўнае літаратурнае ўвасабленне шляхецкага сядзібнага атрымала ў паэме А. Міцкевіча *Пан Тадэвуш*. Маёнтак Сапліцова як “мікракосмас даўняе Літвы” ва ўсёй мастацкай дасканаласці рэпрэзентуе характэрныя сядзібнаму топасу рысы: найвышэйшую ступень ідэалізацыі і эстэтызацыі сядзібнага побыту, еднасць з прыродай і навакольным светам, ураўнаважаны, спакойны лад жыцця яго жыхароў, якія адзначаны адданасцю традыцыі і вышэйшага кшталту патрыятызмам, элегічна-настальгічны настрой і рэтраспектыўнасць аўтарскага апаведу.

Архетыпнай асновай сядзібнага топасу была міфалагема хрысціянскага Раю або антычнай Аркадыі як ідэальнага прасторы. Ідэлічнае

¹ Г. К і с я л ё ў, *Беларускі пісьменнік XIX стагоддзя: калектывны партрэт на фоне эпохі* [у:] *Янка Лучына ў кантэксце самаідэнтыфікацыі беларускай літаратуры: матэрыялы Рэсп. навук. канф.*, Мінск 2002, с. 113–117.

² Я. Б а р ш ч э ў с к і, *Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях* [у:] Я. Б а р ш ч э ў с к і, *Выбраныя творы*, Мінск 1998, с. 167.

светаадчуванне, пастаральнасць – устойлівая рысы, сутнасная аснова “сядзібных” твораў. Варта адрозніваць пастараль як жанр і як светаадчуванне. Перш наперш, гэта адлюстраванне натуральнай прастаты і спакою патрыярхальнага сядзібнага жыцця, суразмеранага з прыроднымі цыкламі. Пра паэму А. Міцкевіча філосаф і літаратуразнаўца У. Конан адзначыў, што гэта “творча-мастацкая сублімацыя, пераўтварэнне тугі па радзіме ў яркія мастацкія карціны сельскага раю... Паэтычны шляхецкі эпас *Пан Тадэвуш* – хутчэй класічная ідылія з мноствам пастаральных сцэн, чым драма, у ёй дамінуюць гарманічныя вобразы сельскага побыту беларускай шляхты”¹.

М. Бахцін як адну з асаблівасцяў ідыліі вылучыў “спалучэнне чалавечага жыцця з жыццём прыроды, адзінства іх рытму, агульную мову для з’яў прыроды і падзей чалавечага жыцця. Бясспрэчна, у ідыліі гэта агульная мова ў большай сваёй частцы стала чыста метафарычнай...”². У ідылічным сядзібным топасе з прыроднымі рытмамі звязана асвятленне важнейшых анталогічных пытанняў чалавечага існавання. Напрыклад, натуральнасць жыцця і смерці ў сядзібнай прасторы паказана ў аповесцях І. Ходзькі *Домік майго дзядулі* і *Смерць майго дзядулі*. Гэтыя творы аўтабіяграфічныя, пісьменнік ажыўляе спадчынную сядзібу, дзе прайшло яго дзяцінства, настальгічна паказвае архаічнае жыццё папярэдніх пакаленняў і смуткуе з нагоды “wygasłego już pokolenia owej niższej i uboższej szlachty, w której skromnych zagrodach przechowywały się wśród powszechnego częstokroć zepsucia, jakoby w utajonym schowie, bogobojna poczciwość i czystość sumienia”³. Жыццёвую філасофію гаспадара маёнтка, дзеда пісьменніка Мацея Відманта, вызначае пакорлівасць лёсу і правідэнцыялізм, асаблівае стаўленне да жыцця як Божага дару і разуменне смерці як натуральнай непазбежнасці з надзеяй на будучае ўваскрасэнне. Пра адзінства жыцця і смерці сведчыць у аповесці сакральная дэталі: драўляная труна, загадзя падрыхтавана дзедам, па старадаўняму звычайу напаўняецца зернем, сімвалам уваскрасэння праз смерць. Калі па загадзе дзеда яе спускаюць з гарышча на дол, яна, як знак-папярэджанне, аказваецца пустой: “Ziarno po ziarnie wyciekało z trumny, a razem wyciekał dzień za dniem życia mojego; oto nakoniec dom wypróżniony. Gotowy, czeka na przyjęcie mieszkańca”⁴. Сваім натуральным ходам жыццё прыходзіць да канца, а пастаральна-ідылічны ідэал патрыярхальнага шляхціца-хрысціяніна зафіксаваны на яго надмагільным камяні: “Żył pocziwie! Wierzył po prostu! Umarł spokojnie!”⁵.

¹ У. К о н а н, *Вобразы і матывы зямнога раю ў паэзіі Адама Міцкевіча* [у:] *Адам Міцкевіч і нацыянальная культура: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск 1998*, с. 222–223.

² М. Б а х т и н, *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет*, Москва 1975, с. 375.

³ І. С h o d ź k o, *Obrazy litewskie*: Serya 1, Wilno 1847, s. 9.

⁴ *Ibidem*, s. 116.

⁵ *Ibidem*, s. 137.

Ідэйна-змястоўнае напаўненне сядзібнага топасу вызначае бінарнасць прасторавых, часавых, культурных апазіцый: унутранае-знешняе, замкнёнае-адкрытае, мінулае-сучаснае, прырода-цывілізацыя, вёска-горад, якія асэнсоўваецца ў адпаведнасці са светаадчуваннем рамантызму і сентыменталізму. Для рамантычнай традыцыі канцэптуальна важным выглядае перакрываўванне міфалагем Дарогі і Дому. Этымалагічна словы *сядзіба*, *маёнтак*, а таксама адпаведныя ім лексемы ў рускай і польскай мовах – *усадьба*, *имение*, *majątek* – узыходзяць да паняццяў *сядзец* і *мець*, што падкрэслівае аседласць жыцця, укараненасць у зямлю, якая пачынае лічыцца сваёй, спадчынай, наяўнасць сфарміраванай сістэмы норм і правіл. Шляхецкая сядзіба паказваецца пісьменнікамі як асобны мікракосмас, дзе гаспадар выступае стваральнікам уласнага свету і спарадкуе яго па сваіх правілах, што прыпадабняе яго да найвышэйшага Творцы. У адрозненне ад знешняй дынамічнай прасторы гэты свет стабільны, статычны, арганізаваны, што становіцца магчымым у выніку яго замкнёнасці і дастатковай ізаляванасці. У творах Я. Баршчэўскага сядзібы яго дабрачынных гаспадароў, паноў Завальні і Зямельскага, проціпастаўлены вялікаму свету з беспритульнымі блуканнямі, цеплыня і гармонія чалавечага Дому – бясконцай дарозе, якая набывае метафарычны характар і асацыіруецца з жыццёвым шляхам як адвечнай пілігрымкай. Паказальнымі выглядаюць словы гасціннага пана Завальні: “Маё жытло – гэта порт на беразе мора”, а свечка, якую ў непагоду запальвае на падаконніку гаспадар, выглядае маяком, што прыцягвае падарожных, запрашае спыніцца і перабыць нягоды ў кутку, дзе яшчэ захаваліся хрысціянскія каштоўнасці. Утульная сядзіба выглядае нязбытнай марай аб набывцці спакою і шчасця для многіх пісьменнікаў-выгнанцаў. “Ці сяду я калі ў сціплай ціхай хатцы // Пры родных сваіх дзетках і пры іхняй матцы? // Ці буду ў іх выхоўваць да навук ахвоту, // вучыць любові Бога і пашане цноты?”¹ – шчымліва піша Т. Лада-Заблоцкі.

Многія пісьменнікі Беларусі XIX стагоддзя (Я. Чачот, І. Ходзька, Я. Баршчэўскі, У. Сыракомля, В. Дунін-Марцінкевіч і інш.) з невялікімі шляхецкімі сядзібамі звязвалі свой грамадскі ідэал, які бачыўся ім у мірным сямейным саюзе паміж панамі і сялянамі. Як гаворыць герой названых аповесцяў І. Ходзькі, “*kto nam chleb robi i dla nas w rosie czoła prąsije to nasz brat, to nasz prawdziwy dobrodziej*”². Асаблівым сэнсам напоўнена сцэна развітання Мацея Відманта, які памірае, з сялянамі. Як патрыярх роду, ён бласлаўляе сялян, іх сем’і і гаспадарку ды абяцае паклікаць на суд Божы таго, хто асмеліцца іх крыўдзіць. Не інакш як айцом называюць сяляне маладога Караля Лятальскага ў *Ідыліі* В. Дуніна-Марцінкевіча. Як мадэль ідэальнай сядзібы-дзяржавы прэзентаваны двор старасты ў творы І. Ходзькі *Успаміны квестара*. Натуральна, што такая класавая гармонія немагчыма па-за сядзібнай прасторай. Такім чынам сядзібны топас злучаў ідылію чалавечую з ідыліяй грамадскай.

¹ Т. Л а д а - З а б л о ц к і, *Ваколіцы Віцебска* [у:] *Шляхам гадоў: гіст.-літ. зб.*, Мінск 1994, с. 284.

² І. Ч о д з к о, *Obrazy litewskie*: Serya 1, Wilno 1847, s. 30.

Асаблівае месца ў сядзібным топасе меў касцёл або кляштар. Такое цеснае суседства нагадвала пра адвечныя каштоўнасці і падкрэслівала думку пра роўнасць усіх людзей перад Божым абліччам і вечнасцю. І. Яцкоўскі з далёкага Лондана ў мемуарным творы *Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды* з задавальненнем прыгадвае ўсеагульны духоўны ўздых, які лучыў парафіян усіх станаў падчас штогадовага свята Найсвяцейшай Панны Анёльскай у Нясвіжы: “Калі нехта ў вашым атачэнні не з’яўляецца набожным, накіруйце яго на той фэст у Нясвіж”¹. І. Ходзька заўважае, што жыццё бацькоў і дзядоў было злучана ў сваіх галоўных пунктах з рэлігіяй і мела ў сабе “niejakąs patriarchalną światobliwość i cnotę”². Жыццё сядзібы яго дзеда, Мацея Відманта, асвечана крыжамі Будслаўскага касцёла, якія заўсёды відаць з двара дому.

Сядзібны топас у тагачаснай літаратуры адлюстроўваў аксіялагічную парадыгму традыцыяналісцкага тыпу мыслення. Культурная апазіцыя вёска-горад, правінцыя-сталіца, нацыянальнае-касмапалітычнае ў літаратуры сентыменталізму і рамантызму прымаюць у параўнанні з літаратурай класіцызму супрацьлеглую трактоўку. Шляхецкі маёнтак кансерватыўны, але ў грамадска-палітычных рэаліях першай паловы XIX стагоддзя гэтая асаблівасць мае станоўчыя характарыстыкі. Сядзіба адыгрывала аб’яднальную ролю, лучыла пакаленні, сяброў і суседзяў, паноў і сялян, карміла гэтак званых рэзідэнтаў, славілася сваёй “старопольскай” гасціннасцю. Знакавым для сядзібнага топасу з’яўляецца матыў гасця, уменне гаспадара прыняць у доме гасця-суседа ці далёкага падарожнага. Вялікім попытам і павагай у жыхароў сядзібы карыстаецца здольнасць распавядаць гавэнды або незвычайныя фантастычныя гісторыі пра падзеі мінулага, пра розныя страхі, ваўкалакаў і заклятыя скарбы, як гэта адбываецца ў творах Г. Равускага, І. Ходзькі, У. Сыракомлі, Я. Баршчэўскага. Патрыярхальны шляхецкі двор падаецца ў тагачаснай літаратуры як засяроджанне старасвецкіх традыцый, захавальнік багатага жыццёвага вопыту папярэдніх пакаленняў, уваабленне нацыянальнай гістарычнай і сямейнай памяці. Старасвецкая шляхецкая сядзіба аб’ядноўвала сямейную гісторыю з агульнанацыянальнай, што лучыла паняцці *род* і *народ*.

Небагаты патрыярхальны шляхецкі двор у мастацкай літаратуры сентыменталізму і рамантызму быў напоўнены высокім этычным зместам. Гістарычна накіраваная на знішчэнне пад ціскам часу, шляхецкая сядзіба бачыцца з рамантычна-сентыментальным смуткам і падлягала поўнай ідэалізацыі. Паказальная характарыстыка, якую У. Сыракомля даў творчасці І. Ходзькі: “Стоячы на сумежжы дзвюх эпох, Ходзька вельмі шмат памятаў са старасвецкага часу, астатняе ўлоўліваў чуццём мастака і на ўсё ўмеў кінуць такое чароўнае святло любові, што запалоньваў чытача тымі часамі і тымі людзьмі, прымушаючы

¹ І. Я ц к о ў с к і, *Аповесць з майго часу, альбо Літоўскія прыгоды*, Warszawa 2010, s. 56

² І. С х о д з к о, *Obrazy litewskie*: Serya 1, Wilno 1847, s. 101.

забывацца, што тая эпоха мінулага мела не адзін свой цёмны бок”¹. Успаміны мінулага, шчаслівых дзіцячых гадоў прымушаюць І. Ходзьку рэфлексаваць: “Gdzież się to wszystko podziało?” Гэта рытарычнае пытанне рэхам паўторана многімі творцамі тагачаснай беларускай літаратуры.

Пасляпаўстанцкая рэчаіснасць прыўнесла ў сядзібны топас істотныя перамены, якія прасочваюцца і ў творах аўтараў, чые творчыя густы былі сфарміраваныя пад уздзеяннем ідэйна-эстэтычных прынцыпаў папярэдняй эпохі. Калі І. Ходзьку ў апавяданнях *Апошняя сесія эксдывізіі, Самавар і Вяртанне дзедзіча*, створаных у 1840-х гадах, быў уласцівы пэўны гістарычны аптымізм, то ў паэме В. Дуніна-Марцінкевіча *З-пад Іслачы, або Lekі на сон* (1868) адчуваецца сцішанасць і інертнасць жыцця шляхецкіх фальваркаў. У апавесцях І. Ходзькі ўзмужнелы і ўзбагачаны жыццёвым вопытам дзедзіч вяртаецца ў нанова адбудаваную спадчынную сядзібу. Аптымістычны настрой узмацняўся святочнай жыццесцвярджалльнай атмасферай вербнай нядзелі і Вялікадня, мяляўнічымі вобразамі абуджанай прыроды, ды і вяртаецца дзедзіч з маладой жонкай, што ўсё разам з’яўляецца зарукай будучыні шляхцекага дому, неперапыннасці роду ў спадчынных сценах.

Адметна, што і паэма В. Дуніна-Марцінкевіча аднаўляе атмасферу велікоднага свята, але сярод малюнкаў вясновай прыроды адчуваецца восень шляхецкай цывілізацыі, яе немінуцы адыход ў нябыт разам з былой славай, годнасцю, гуманістычнымі каштоўнасцямі. У гэтым сэнсе назва паэмы *З-пад Іслачы, або Lekі на сон* выглядае вельмі дакладнай і перадае адчуванне бесперспектыўнасці і канечнасці шляхецкай ідыліі. Калі ў І. Ходзькі галоўны махляр, з-за якога малады дзедзіч страціў маёнтак, атрымаў належнае пакаранне, то ў В. Дуніна-Марцінкевіча беспрынцыповы дзялок Сабковіч набірае сілу і з’яўляецца значна больш жыццяздатным у новых умовах, чым яго пачцівыя суседзі. “Тэма разбурэння ідыліі (зразумелай у шырокім сэнсе) становіцца адной з асноўных тэм літаратуры ў канцы XVIII і ў першай палове XIX стагоддзя, – адзначае М. Бахцін. – На першы план вылучаецца глыбокая чалавечнасць самога ідылічнага чалавека і чалавечнасць адносінаў паміж людзьмі.” Далей ён працягвае: “Гэтаму наканаванаму на пагібель свету проціпастаўляецца вялікі, але абстрактны свет, дзе людзі адасобленыя, эгаістычна замкнёныя і карысліва-практычныя...”².

З адлегласці часу шляхецкая патрыярхальная сядзіба бачыцца пісьменнікам назаўсёды страчаным Раем або ідылічнай марай аб чалавечай і грамадскай гармоніі. Беларуская літаратура сентыменталізму і рамантызму здолела стварыць прывабныя, узвышана-паэтычныя, ідылічна-настальгічныя вобразы шляхецкай сядзібы. Разам з тым вобразы шляхецкіх сядзіб прасякнуты тужлівымі

¹ Цыт на кн.: А. Р о г а ч, *Род Ходзькаў у гісторыі Беларусі* [у:] *Узгадаваны зямлёй Вілейшчыны: Мат. краязнаўчай канф.*, Мінск 2007, с. 12.

² М. Б а х т и н, *Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет*, Москва 1975, с. 381–382.

настроямі, бо асэнсаванне грамадска-палітычных рэалій прыводзіць да разумення таго, што залатыя часы шляхецкіх двароў незваротна прамінулі, але разам з імі адыходзяць і маральна-этычныя каштоўнасці шляхецкай культуры, якім у новым часе няма замены.

Калі літаратура рамантызму была арыентавана пераважна на выяўленне духоўна-культурнага ўзроўню сядзібы, а матэрыяльная канкрэтыка штодзённага побыту, прыродна-ландшафтныя асаблівасці маёнткаў за невялікім выключэннем былі прапісаны дастаткова схематычна і маляваліся ў агульных тыповых рысах, то ў творах пісьменнікаў, пазначаных праявамі бідэрмайерызму, расце цікавасць да матэрыяльна-культурнага ўзроўню сядзібнага жыцця. Характэрныя рысы бідэрмайерызму, пераходнага паміж рамантызмам і рэалізмам мастацкага стылю, даследчыкі бачаць у творчасці І. Ходзькі, П. Янкоўскага, Л. Штырмера, І. Крашэўскага, А. Плуга, Е. Фялінскай. Так, бытавыя раманы Евы Фялінскай маюць на мэце найбольш поўнае “*koprowanie z rzeczywistości*”. Пісьменніца імкнецца аднавіць побытавы каларыт эпохі, перадаць візуальны кантэкст жыцця сваіх герояў. У экспазіцыі твораў яна спыняецца на тапаграфіі мясцовасці і вонкавым выглядзе маёнтка, дае чытачу магчымасць прайсціся па залах і пакоях, разгледзіць мэблю, партрэты, люстэркі, фіранкі і іншыя дэталі ўбрання шляхецкага дому. У творах адзначаных аўтараў назіраецца большая разнастайнасць мадэляў шляхецкай сядзібы, часам дастаткова крытычнае асэнсаванне яе гістарычных заслуг і памылак. Варта падкрэсліць, што пры гэтым для большасці твораў застаецца актуальнай ідэалізацыя шляхецкай сядзібы, супастаўленне яе з ідэяй Дому як сферы прыватнага жыцця асобы, прасторы сямейнай і родавай памяці.

Найбольшую паўнату і шматпланавасць сядзібны топас набывае ў творах рэалістычнай скіраванасці. Мастацкая сістэма рэалізму давала шырокія магчымасці для праяўлення аўтарскай канцэпцыі шляхецкай сядзібы, сфарміраванай у адпаведнасці з мастацкімі задачамі пісьменніка, асаблівасцямі яго творчай індывідуальнасці і тымі актуальнымі праблемамі, якія ставіла перад творцам яго эпоха. Вобраз шляхецкага дому напоўніўся сацыяльна-гістарычным зместам і матэрыяльнай канкрэтыкай, постаці яго насельнікаў набылі індывідуальнасць і псіхалагічную глыбіню. Разглядаючы раман Э. Ажэшкі *Над Нёманам*, А. Білютэнка піша: “У адпаведнасці з духам эпохі, у якой адносіны паміж людзьмі прымаюць выгляд матэрыяльных адносін, польскія рэалісты, у тым ліку і Э. Ажэшка, звяртаюцца да сацыяльна-псіхалагічнага каментару і дакладных апісанняў абстаноўкі, звязваючы вобраз чалавека мноствам нітаў з матэрыяльнымі ўмовамі быту, якія вызначылі думкі, пачуцці, перажыванні, склад яго характару.”¹ У літаратуры рэалізму сядзібны топас набывае паліфанічнасць, што яскрава праяўляецца ў

¹ Е. Б и л у т е н к о, *Проблема мезальянса в романе Элизы Ожешко Над Неманом* [online], www.elib.grsu.by/katalog [доступ: 27.02.2015].

рамане Э. Ажэшкі, дзе элементы пастаральнасці і ідэалізацыі цесна пераплецены з крытычна-аналітычным падыходам у асвятленні насычанага і разнаплановага жыцця сядзібы Бенедзікта Карчынскага.

Э. Ажэшка паказвае жыццё маёнтка Карчынскіх у цеснай сувязі з грамадска-палітычным і сацыяльна-эканамічным кантэкстам і апісвае яго няўхільны заняпад і страту былой гістарычнай ролі. Над сядзібай вее дух разбурэння і паступовага згасання: яна аплецена клубком праблем міжасабовых, юрыдычных, эканамічных, спавіта крэдытамі, абяскроўлена працэнтнымі выплатамі, над ёй вісіць пастаянная пагроза быць апісанай за даўгі і г. д. Карчын яшчэ захоўвае сляды былой стабільнасці і багацця, у ім “некалі быў добры дастатак і віравала гасціннае, шумнае і вясёлае жыццё”, а цяпер відаць цяжкія намаганні захаваць хоць трохі ад таго, што раней раскашавала і квітнела. У апісаннях сядзібы пісьменніца ўжывае знакавыя паўторы: “некалі дарагія шпалеры”, “некалі дыхтоўны плот”, “некалі багата аздобленыя сходы”, “выцертая пазалота рамаў”, якія сведчаць, што лепшыя часы сядзібы Карчынскіх засталіся ў мінулым. Але насуперак усім акалічнасцям яе ўладальнік упарта стараецца ўтрымацца пад моцнымі ціскам новых рэалій часу. Агледзеўшы пакоі і дэталі аздаблення дому, пісьменніца рэзюмуе: “Гэта быў двор, дзе, відаць, пастаянна нешта псавалася, у якім даўно не дабудоввалі і не ўзводзілі занова, але тое, што стаяла і расло, даглядалі і аберагалі... Было відаць, што за дваццаць з гакам гадоў нічога тут не з’явілася, але нічога і не знікла, а тое, што няўмольны час брудзіў, ламаў і разбураў, нехта заўжды ачышчаў, рамантаваў і падпраўляў. Гэта стварала ўражанне, што няспынная праца павінна заповольці, а то і зусім спыніць паступовы, але няспынны працэс ператварэння багацця ў беднасць”¹.

У Корчыне няма ладу і гармоніі. Шматлікія постаці жыхароў дому глыбока індывідуалізаваныя, што стварае разнастайнасць псіхалагічных тыпаў насельнікаў маёнтка, але пры гэтым пісьменніца перадае адчуванне адасобленасці і адчужанасці паміж блізкімі сваякамі, мужам і жонкай, бацькамі і дзецьмі, братам і сястрой. Разам з эканамічным заняпадам тут разбурана і былое духоўнае адзінства, характэрная для сядзібнага жыцця папярэдняга часу, якое было падпарадкаванае агульным традыцыям і нормам шляхецкай культуры. Класавы салідарызм, які існаваў як сацыяльная ўтопія ў творах першай паловы стагоддзя, разбураны дашчэнту. Бенедзікт Карчынскі вымушаны весці бясконцыя судовыя працэсы з засцянкавай шляхтай за луг, выган, пакосы і гэтак далей. У паэтыцы твора адметнае месца займаюць разгорнутыя апісанні прыроды, якія малююць вакол маёнтка сапраўдны зямны рай, але пісьменніца пазбаўляе многіх насельнікаў сядзібы здольнасці адчуваць эмацыянальную сувязь з прыродай, разгледзець яе прыгажосць. Літаратура здаўна малявала ў сатырычным рэчышчы постаці духоўна дэфармаваных асоб, выхаваных на замежных раманах і адчужаных ад

¹ Э. А ж э ш к а, *Над Нёманам*, Мінск 2003, с. 11.

праблем роднага краю – гэта, напрыклад, пані Гадульская і Шарманскі (*Вяртанне пасла*), Талімена і Граф (*Пан Тадэвуш*) і інш. Цяпер падобныя асобы насяляюць шляхецкую сядзібу ў вялікай колькасці і, як баласт, цягнуць яе на дно. Дзейныя, актыўныя героі або вядуць няроўнае змаганне з праблемамі, як Бенедыкт Карчынскі, або пакідаюць маёнтка, як Юстына Ажэльская.

З аднаго боку Э. Ажэшка разбурае ідылічна-міфалагізаваны вобраз сядзібы, а з другога шукае для яе новую функцыю, новае прызначэнне ў пераломны гістарычны перыяд. Для пісьменніцы шляхецкі дом – паранейшаму аснова нацыянальнага жыцця, зарука магчымага аднаўлення незалежнай дзяржавы, нацыянальнага Дому. Ажыццяўленне гэтай новай функцыі магчыма такім духоўна здаровым героям, як Бенедыкт і Вітольд Карчынскія, Юстына Ажэльская, патрэбных асоб для будучага росквіту краіны пісьменніца бачыць і па-за межамі шляхецкай сядзібы – гэта Анзельм і Ян Багатыровічы. Выйсце з гістарычнага тупіка, якое прапануе Э. Ажэшка – сацыяльная інтэграцыя, невыпадкова першапачаткова раман меўся быць названы *Мезальянс*. У поліфанічным вобразе маёнтка Карчынскіх пісьменніца ўвасобіла духоўны, матэрыяльна-культурны, сацыяльна-эканамічны ўзроўні жыцця шляхецкай сядзібы, а разам з тым выявіла пазітывісцкі погляд на яе магчымую ролю ў надыходзячых гістарычных рэаліях.

Мастацкі вобраз шляхецкага двара за гэты працяглы час зазнаў істотныя перамены ад скептычна-крытычнага стаўлення ў творах класіцызму, пастаральнасці і настальгічнай ідэалізацыі ў сентыменталізме і рамантызме да аналітычнага падыходу і шматпланавога ўвасаблення ў творах рэалістычнай скіраванасці. У трансфармацыях сядзібнага топасу ў беларускай літаратуры XVIII–XIX стагоддзяў выявіліся асноўныя грамадска-палітычныя і ідэйна-эстэтычныя працэсы, якія адбываліся ў гэты перыяд на землях Беларусі-Літвы і пацягнулі за сабой змену парадыгм мыслення, каштоўнаснай іерархіі і традыцыйнай ролі шляхецкага саслоўя ў жыцці краіны.

Iryna Burdeljova

Transformation of the Manor Topos in Belarusian Literature of the 18th and 19th Centuries

A b s t r a c t

The article analyses basic versions of noble estate models in Belarusian literature of the 18th and 19th centuries. The author examines the transformation of the manor topos from the perspective of various artistic styles, arguing that the image of a noble estate underwent significant changes from the critical attitude of classicism through the idealization of sentimentalism and romanticism and further to material-specific saturation and analytical approach in the works of realists.